

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) از صلاح امام حسن (علیه السلام) تا آغاز غیبت صغری

سیده معصومه اخلاقی
دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی

اخلاقی، سیده معصومه، ۱۳۵۹ -

حیات اقتصادی امامان علیّه از صلح امام حسن علیّه تا آغاز غیبت صغری / سیده معصومه اخلاقی، نعمت‌الله صفری فروشانی. -

قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳.

هشت، ۲۷۲ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۷۸: تاریخ؛ ۵۹)

ISBN: 978-600-298-043-4

بها: ۸۴۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۴۳] - ۲۵۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. چهارده معصوم، الف. صفری فروشانی، نعمت‌الله، ۱۳۴۶. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ج. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. د. عنوان

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲ الف ۱۳۹۳ ح ۹

۳۵۱۳۴۹

شماره کتابشناسی ملی

حیات اقتصادی امامان علیّه از صلح امام حسن علیّه تا آغاز غیبت صغری

مؤلفان: سیده معصومه اخلاقی، دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی، عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه)

«پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی»

ویراستار: حیدر فروزان

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۳

تعداد: ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۸۴۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابن‌نای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمایر: ۳۲۸۰۳۰۹۰.

ص.ب. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱ • تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صندوق پستی: ۳۶۶-۹۱۷۳۵، تلفن و دورنگار واحد فروش: ۲۲۳۰۸۰۳

www.islamic-ri.ir

info@islamic-ri.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی و حوزوی و دانشگاهی به متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرارها و موازی‌کاری‌ها جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی برای نیل به اهداف یادشده، دومین کار مشترک خود را با عنوان «حیات اقتصادی امامان (علیهم‌السلام)؛ از صلح امام حسن (علیه‌السلام) تا آغاز غیبت صغری به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این کتاب در گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته‌های «تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام)»، «تاریخ تشیع»، «تاریخ اسلام» و «اقتصاد اسلامی» در مقطع کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مباحث اقتصاد امامیه و راه‌کارهای آن، به رشته تحریر درآمده است. امید است که مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران قرار گیرد تا با پیشنهادهای ارزشمند و راهگشای خود ما را در غنی‌سازی این اثر یاری رسانند.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلفان گرامی سرکار خانم سیده معصومه اخلاقی و جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی و همچنین ارزیابان محترم حجج اسلام آقایان دکتر مجید رضایی و استاد محمدهادی یوسفی غروی سپاسگزاری کنیم.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱

فصل اول: کلیات پژوهش

۳	۱. بیان مسأله.....
۴	۲. هدف و ضرورت.....
۴	۳. سؤال اصلی.....
۴	۴. فرضیه.....
۵	۵. روش تحقیق.....
۵	۶. مفهوم شناسی.....
۶	۷. بررسی منابع و پیشینه تحقیق.....
۶	۱-۷. بررسی و معرفی منابع.....
۶	۱-۷-۱. منابع روایی.....
۹	۱-۷-۲. کتب مناقب و فضایل.....
۹	۱-۷-۳. منابع تاریخی.....
۱۲	۱-۷-۴. منابع تاریخی-کلامی.....
۱۳	۱-۷-۵. منابع رجالی.....
۱۳	۱-۷-۶. منابع فقهی.....
۱۴	۱-۷-۲. پیشینه تحقیق.....

فصل دوم: ساختار تحقیق

۲۱	مقدمه.....
۲۱	۱. دوره‌بندی امامت امامان شیعه علیهم‌السلام.....
۲۲	۱-۱. دوره اول: دوره امامان خلیفه (۳۵-۴۱ ق).....
۲۵	۱-۲. دوره دوم: دوره امامان حاضر فاقد حکومت (۴۱-۲۶۰ ق).....
۲۵	۱-۳. دوره غیبت (۲۶۰ ق- اکنون).....

۲۶	۲. منابع درآمدی حکومت اسلامی در قرآن براساس سیره پیامبر ﷺ
۲۶	۱-۲. زکات
۲۸	۲-۲. خمس
۲۹	۳-۲. جزیه
۳۰	۳. خمس و زکات در فقه عامه در دوره امامان
۳۰	۱-۳. خمس
۳۰	الف) وجوب خمس
۳۰	ب) متعلقات خمس
۳۰	- غنائم جنگی
۳۱	- فیه
۳۲	- سلب
۳۳	- رکاز
۳۴	- غوص و عنبر
۳۵	ج) چگونگی تقسیم خمس
۳۵	- تعداد سهم‌ها
۳۶	سهم ذی‌القربان پس از رحلت پیامبر ﷺ
۳۷	سهم پیامبر ﷺ پس از رحلت
۳۸	۲-۳. زکات در فقه عامه در دوره امامان
۳۸	الف) وجوب زکات
۳۹	ب) متعلقات زکات
۴۱	ج) مصارف زکات

فصل سوم: مروری بر وضعیت سیاسی دوره امامان

۴۵	اوضاع سیاسی قلمرو اسلامی مقارن زندگی امامان با تکیه بر وضعیت ایشان در شیعان
۴۶	۱. امامان شیعه در دوره امویان
۴۶	۱-۱. امام حسن علی (امامت: ۴۰-۴۹ ق)
۴۶	الف) صلح امام حسن علی
۴۸	ب) امام حسن علی در مدینه
۴۹	۲-۱. امام حسین علی (امامت: ۴۹-۶۱ ق)
۵۰	الف) حکومت یزید بن معاویه (۶۰-۶۴ ق)
۵۰	ب) قیام امام حسین علی
۵۲	۳-۱. امام سجاد علی (امامت ۶۱-۹۴ ق)
۵۲	الف) قیام عبدالله بن زبیر
۵۳	ب) واقعه حره (سال ۶۳ ق)
۵۴	ج) انتقال حکومت از شاخه سفیانی به مروانی

۵۵	 (د) قیام توأیین و مختار
۵۷	 (ه) امام سجاد علیه السلام و امویان
۵۸	 ۴-۱. امام محمد باقر علیه السلام (۹۴-۱۱۴ق)
۵۸	 ۵-۱. امام صادق علیه السلام (امامت ۱۱۴-۱۴۸ق)
۵۹	 ۲. شیعیان در دوره امویان
۶۱	 ۳. قیام‌های شیعی در عصر اموی
۶۲	 ۳-۱. قیام زید بن علی علیه السلام
۶۳	 ۳-۲. قیام یحیی بن زید
۶۳	 ۳-۳. قیام عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر
۶۳	 ۴. امامان شیعه علیهم السلام در دوره حکومت عباسیان
۶۴	 ۴-۱. امام صادق علیه السلام
۶۵	 ۴-۲. امام موسی کاظم علیه السلام (امامت ۱۴۸-۱۸۳ق)
۷۱	 ۴-۳. امام رضا علیه السلام (امامت: ۱۸۳-۲۰۳ق)
۷۵	 ۴-۴. امام جواد علیه السلام (امامت ۲۰۳-۲۲۰ق)
۷۷	 ۴-۵. امام هادی علیه السلام (امامت: ۲۲۰-۲۵۴ق)
۷۹	 ۴-۶. امام حسن عسکری علیه السلام (امامت: ۲۵۴-۲۶۰ق)
۸۰	 ۵. شیعیان در عصر عباسی
۸۳	 ۶. قیام‌های شیعیان در عصر عباسی
۸۳	 ۶-۱. قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) و ابراهیم بن عبدالله
۸۶	 ۶-۲. قیام حسین بن علی بن حسن (صاحب فتح)
۸۷	 ۶-۳. قیام یحیی بن عبدالله
۸۹	 ۶-۴. قیام ادريس بن عبدالله
۸۹	 ۶-۵. قیام محمد بن ابراهیم زیدی
۹۰	 ۶-۶. قیام محمد بن جعفر صادق علیه السلام
۹۱	 ۶-۷. قیام محمد بن قاسم
۹۲	 ۶-۸. قیام یحیی بن عمر
۹۲	 ۶-۹. قیام حسن بن زید و تشکیل حکومت علویان

فصل چهارم: مروری بر وضعیت اقتصادی مدینه در دوران امامان علیهم السلام

۹۵	 مقدمه
۹۶	 ۱. کشاورزی
۹۷	 ۱-۱. منابع آبی
۹۷	 الف) چاه‌های مدینه
۱۰۰	 ب) چشمه‌ها
۱۰۲	 ج) وادی‌ها (دره‌ها)

۱۰۴	۱-۲. اهمیت کشاورزی در مدینه
۱۰۷	۱-۳. محصولات کشاورزی
۱۱۰	۲. اقطاع
۱۱۳	۳. تجارت
۱۱۵	۳-۱. بازارهای مدینه
۱۱۶	۳-۲. تجارت خارجی
۱۱۷	۴. صنعت
۱۱۸	۵. دامداری
۱۱۹	۶. عطا در مدینه

فصل پنجم: حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) در عرصه شخصیت حقیقی

۱۲۳	مقدمه
۱۲۴	۱. منابع درآمدی
۱۲۴	۱-۱. موقوفات
۱۲۵	الف) اموال امام علی (علیه السلام) و فاطمه زهرا (علیها السلام)
۱۳۱	ب) صدقات امامان (علیهم السلام)
۱۳۳	۱-۲. ارث
۱۳۵	۱-۳. کشاورزی
۱۳۸	۱-۴. تجارت
۱۴۰	۱-۵. هدایا
۱۴۰	الف) هدایای مردمی
۱۴۸	ب) صله‌های حکومتی
۱۵۲	ج) مقرری از بیت المال
۱۵۴	۲. هزینه‌ها
۱۵۴	۲-۱. هزینه‌های شخصی
۱۵۷	۲-۲. هزینه‌های خانواده
۱۶۲	۲-۳. هزینه کنیزان و غلامان
۱۶۴	۲-۴. کمک به خویشاوندان

فصل ششم: حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) در جایگاه امامت

۱۶۷	مقدمه
۱۶۷	۱. درآمدها
۱۶۸	۱-۱. خمس
۱۷۰	الف) دوره اول: عدم وجود تمایز بین جامعه شیعی و عامه در خمس
۱۷۱	ب) دوره دوم: شکل‌گیری پایه‌های نظری خمس در فقه شیعه
۱۷۱	- دیدگاه‌های صادقین (علیهم السلام) درباره متعلقات و نحوه توزیع خمس

۱۷۷	توزیع خمس
۱۷۷	تعداد سهم‌ها
۱۷۹	تأکید بر حق امام در خمس
۱۸۳	دریافت خمس در دوره صادقین علیهم‌السلام
۱۸۴	معافیت شیعیان از پرداخت خمس در دوره صادقین علیهم‌السلام
۱۸۹	ج) دوره سوم: فراهم کردن شرایط گرفتن خمس
۱۹۲	د) دوره چهارم: دوره گرفتن خمس
۱۹۸	تحلیل خمس
۱۹۹	۱-۲. زکات
۲۰۰	دوره اول: عدم وجود تمایز بین جامعه شیعه و عامه
۲۰۰	دوره دوم: موضع‌گیری امامان در قبال زکات شیعه
۲۰۱	- بیان احکام زکات
۲۱۰	۳-۱. اموال دریافتی غیرمعین
۲۱۴	۲. هزینه‌ها
۲۱۴	۱-۲. صدقات
۲۱۵	الف) کمک به فقرا، مستمندان
۲۲۱	ب) ادای قرض مفروض
۲۲۱	ج) پرداخت دیه
۲۲۲	۲-۲. بخشیدن اموال به مخالفان
۲۲۲	۳-۲. هدایایی برای شعرا
۲۲۴	۴-۲. حقوق وکلا
۲۳۲	۳. شیوه دریافت و توزیع اموال
۲۳۲	۱-۳. پیش از تأسیس نهاد وکالت
۲۳۶	۲-۳. پس از تأسیس نهاد وکالت
۲۳۹	۴. جمع‌بندی
۲۴۳	منابع و مأخذ
۲۵۷	نمایه آیات
۲۵۹	نمایه روایات
۲۶۱	نمایه اشخاص
۲۶۹	نمایه مکان‌ها

پیشگفتار

سیره امامان معصوم (علیهم السلام) در جوانب و ابعاد مختلف، گنج پنهانی است که پس از گذشت یک هزاره هنوز تلاش پنهانی برای شناخت و بهره‌گیری از آن نشده است.

شیعیان هر چند از لحاظ نظری امامان خود را در بالاترین نقطه دنیای آفریده‌ها قرار می‌دهند؛ اما از لحاظ علمی سعی چندانی در شناخت سیره زمینی ایشان نداشته‌اند. گویی شناخت زمینی آنان را نوعی بی‌احترامی و بایسته آوردن شأن ایشان می‌دانند و از همین جهت است که در مقایسه با حجم انبوه نگارش‌های فصلایی و مفاقی و نیز پژوهش‌ها درباره مقام امامان، حجم کمتری از آنها درباره زندگی عادی و تاریخی آنان وجود دارد.

تنها در دهه‌های اخیر به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران است که جرقه کم فروغی مبنی بر امکان شناخت سیره امامان (علیهم السلام) در جوانب مختلف زده شده که امید است به شعله فروزانی تبدیل شود.

یکی از مهم‌ترین ساحت‌های حیات امامان (علیهم السلام) حیات اقتصادی به‌ویژه در زمان عدم حاکمیت آنان یعنی از صلح امام حسن (علیه السلام) تا پایان غیبت صغری است که در این دوره امامان در ظاهر همانند یک شهروند عادی به دور از امتیازات حکومتی زندگی کرده‌اند؛ اما دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی و رسالت هدایت جامعه سیره قابل شناختی را در پهنای زندگی آنان پدید آورده است.

در عرصه شناخت این سیره هر چند در سال‌های اخیر پژوهش‌هایی انجام شده است؛ اما با توجه به لزوم شناخت بیشتر برای کشف زوایای پنهان این عرصه و نیز تأکید بر استفاده از روش‌ها و منابع تاریخی در این ساحت لازم به نظر رسید پژوهشی روشمند، علمی، دقیق و

تاریخی به واشکافی سیره اقتصادی امامان (علیهم السلام) در محدوده زمانی مذکور، با نظر به جوانب بین رشته‌ای انجام شود.

این اثر با با یاری خداوند متعال و با بهره‌گیری از مشاوره اساتید محترم به‌ویژه استاد ارجمند دکتر مهران اسماعیلی که ایده اولیه را نیز ارائه کردند، به انجام رسید. نگارندگان بر این باورند که این اثر هرچند نتوانسته آنچنان که شایسته است به شناختی عمیق در عرصه اقتصادی امامان دست یابد؛ اما بر این نکته افتخار دارد که این پژوهش از اولین گام‌ها در عرصه شناخت تحلیلی و موضوعی با بهره‌گیری از روش تاریخی می‌باشد و به سهم خود توانسته است سرنخ‌های اصلی بحث را روشن و مشکلات و کمبودهای این مسیر را مشخص کند.

لازم است در اینجا از همه کسانی که در به ثمر رسیدن این پژوهش و نیز انتشار آن سهمی داشته‌اند تشکر کنیم. در این راستا از اساتید و مسئولان محترم دانشگاه اهل بیت (علیهم السلام) به‌ویژه اساتید گرانمایه دکتر علی سات، دکتر سیدجمال موسوی و دکتر مهران اسماعیلی و نیز مدیران سابق و فعلی گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه آقایان دکتر منصور داداش‌نژاد و حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی سپاس‌گزاریم. همچنین لازم است از حجج اسلام والمسلمین آقایان دکتر محمدرضا جبّاری، دکتر محمد رضایی، محمدهادی یوسفی غروی که از تذکرات علمی آنها استفاده نمودیم تشکر ویژه داشته باشیم. و عمیق‌ترین سپاس و ارادت‌های قلبی خویش را خاضعانه تقدیم کنیم به والدین بزرگوار و مهربان که ارزشمندترین لحظات زندگی‌شان را سخاوتمندانه در اختیار ما قرار دادند و پیشرفت‌مان گذاشتند.

در پایان سخن این اثر تقدیم می‌شود به مردم غیور افغانستان.